

APAFI MIHÁLY (ALMAKERÉKI ÉS APANAGYFALVI)

Ebesfalva, 1632. november 3. – Fogaras, 1690. április 15.

Apafi Mihály közel három évtizedes uralkodása az önálló Erdély utolsó évtizedeire esett. A trónra lépése körüli súlyos válságból valósággal új életre keltette a fejedelemséget. Apafi tehetségéhez és erejéhez mérten kitartóan próbálta Erdélyt az európai államok érdekközösségéhez kapcsolva megőrizni, majd uralkodása végén átmenteni az oszmánok kiűzését követő időkre. Bár uralkodói személyisége nem volt elődei nagyszerűségéhez fogható, mégsem rajta múlt, hogy igyekezetét nem koronázta siker.

Fiatal évek Az Apafiak ősi eredetű család Erdélyben. Tagjai közül többen viselték a 16–17. században Küküllő vármegye főispáni tisztségét. Mihály apja, Apafi György, aki 1635-ben halt meg, I. Rákóczi György fejedelem idején tanácsúr volt, sőt egy alkalommal fejedelemjelöltként is fölmerült a neve. Anyja, Petki Borbála szintén erdélyi főnemesi családból származott. Apafi Mihály 1632. november 3-án született a család ősi birtokán, Ebesfalván.

Iskoláit 1642-ig Ebesfalván, majd Kolozsváron, Gyulafehérváron, Lőcsén és Bátfán végezte. Ezt követően 1650-ben II. Rákóczi György udvarába került, ahol 1653-ig szolgált. Ebben az esztendőben, június 10-én vette feleségül Bornemissza Annát, aki élete végéig hűséges segítőtársa maradt. Részt vett az ötvenes évek moldvai és havasalföldi had-

járataiban és Rákóczi lengyelországi hadjáratában is. Itt őt is utolérte az erdélyi nemesek végzete: a krími tatárok fogságába került. Közel négy esztendőt raboskodott, mire családja össze tudta szedni váltságdíját. A fogságból 1660. november 8-án érkezett haza, és nem csodálhatjuk, hogy birtokaira visszavonulva igyekezett kimaradni a zűrzavaros idők pártoskodásaiból. 1661. szeptember 10-én Ebesfalván érte az Erdélyre támadó Ali pasa szerdár parancslevele, miszerint el kell foglalnia a fejedelmi trónt. Ő maga a következőket jegyezte föl erről naplójában: „Hivattattam Istentül, török császár szultán Mehemet kámtul és vezér Ali pasátul ez bajos erdélyi fejedelemségre.”

A korábban a történelmi köztudatban Apafiról élő kép elsősorban a kortárs Cserei Mihály történetíró *Erdély históriája* című művére vezethető vissza, aki engesztelhetetlenül gyűlölte Apafit, mert apját egy ideig fogságban tartotta. Ennélfogva színes korrajzának Apafiról szóló részeit némi kétkedéssel kell fogadnunk, de ezzel együtt sok érdekességet tudhatunk meg belőle a fejedelemről és az egész sorsdöntő korszakról. Apafi Mihály nem politikusnak született. Jobban kedvelte a visszavonultságot, a nyugalmat, amikor kedvenc órászerkezeteivel és könyveivel foglalatoskodhatott. Mégis, amikor a sors úgy hozta, hogy Erdély élére került, igyekezett minden erejével megfelelni a fejedelemmel szembeni elvárásoknak.

A fejedelemasszony: Egész életében „egészségtelen, száraz asszony vala” – írták róla a források. Valóban, élete utolsó évtizedében többféle betegségtől szenvedett. Hagymáz, hideglelés kínoztta, de leginkább valamilyen elmebetegséghez hasonló lelki baj hatalmasodott el rajta. A házaspárnak legalább 10-12 gyermeke született, és még a korszak gyermekhalandósági mutatóit ismerve is meglepő, hogy egy kivételével mind meghalt. A felnőttkort egyetlen fiuk, Mihály érte meg, aki 1676. október 13-án született. Cserei Mihály erőszakosnak, férjén uralkodó, hatalmaskodó asszonynak állította be Bornemissza Annát, aki a fejedelem helyett kormányzott Teleki Mihály segítségével. Az kétségtelen tény, hogy Bornemissza Anna segítette férjét a kormányzás bizonyos ágaiban. Erre

a segítségre nagy szükség is volt, hiszen Apafi uralkodásának évtizedeiben Erdély történetének egyik legmozgalmasabb, politikai zűrzavarral és bizonytalanságokkal teli, háborúkkal tarkított korszakát élte. A fejedelemnek éppen elég gondot okozott a diplomácia és a politika alakítása, így a belső igazgatást és a gazdaság felügyeletét feleségére hagyta. A fejedelemszenny a fennmaradt gazdálkodási naplók tanúsága szerint, amelyek többségét maga vezette, kezében tartotta a gazdaságirányítást, és ellenőrizte az elszámolásokat. Pontos könyvelést vezetett a bányákról, a fiskális javakról, uradalmakról, de kimutatásokat készített a fejedelmi udvartartás legapróbb kiadásairól is. Személyesen intézte az egyes uradalmak, birtokok udvarbíróinak, gazdatisztjeinek eligazítását, maga döntött alkalmazásukról vagy elbocsátásukról. Nagyon érdekes kortörténeti forrás Bornemissza Anna szakácskönyve, amelyből megtudhatjuk, miféle étkek kerültek a fejedelmi asztalra.

Az ország ismét magára talál

Apafi trónra lépésével lezárult Erdély második válságidőszaka (1657–62), amelynek során a fejedelemség túlélése volt a tét. Annyi mindenképpen világossá vált a kor politikusai számára, hogy Erdély felszabadítása Európa közös érdeke, de az oszmánok elleni harcban a főszerepet a Habsburg Birodalomnak kell magához ragadnia. Az európai támogatás legfőbb segíthet, de nem helyettesítheti a Habsburgok elszántságát. Az európai pozícióit lassanként feladni kényszerülő Oszmán Birodalom még nem veszítette el teljesen az erejét, a „Köprülü-reneszánsz” újabb katonai sikereket, újabb hódításokat eredményezett. Az 1661-es, a Porta és a császár közötti titkos megállapodás, majd a vaskvári béke még mindig egy olyan egyensúlyi állapotot rögzített, amely nyilvánvalóvá tette, hogy különböző gazdasági-társadalmi és nem kis részben katonai okok miatt az Európa közepén több mint száz éve egymással küzdő két nagyhatalom között a végső leszámolás ideje még nem jött el. Egyelőre egyik sem tudott a másik fölébe kerekedni. Megmaradt tehát az az erőegyensúly – ha jócskán átalakulva és újabb, bonyolult összefüggésekbe ágyazva is –, amely annak idején az Erdélyi Fejedelemség kialakulásához vezetett. Erdély tehát tovább őrizhette önálló állami létét, és sok tekintetben

meg is erősödött a fejedelemség utolsó három évtizede alatt. A politikai viszonyok azonban zűrzavarosan alakultak. Az oszmánok által állított fejedelem a vele szemben támasztott várakozásokat fölülmúlva, mégis képesnek bizonyult politikai, diplomáciai és katonai esélyeit maximálisan kihasználva küzdeni országa fennmaradásáért.

A fejedelem trónra kerülése után megkezdte a gazdaság helyreállítását. Erre azért is nagy szükség volt, mert az ország adóját évi 40 ezer forintra emelte a Porta, és adóhátralékként, illetve hadisarcként összesen újabb 300 000 tallért kellett kifizetni. Ennek érdekében Apafi megtiltotta a nemesfém kivitelét, és szigorúan ellenőriztette a pénzverést, büntette a hamis pénzt verőket és forgalmazókat, kitiltotta az idegen aprópénzeket Erdélyből. A fejedelemnek ismét az Erdélyben bőségesen fellelhető bányakincsekhez, a sóhoz, nemesfémekhez, higanyhoz kellett nyúlnia, hogy feltöltse az államkincstárt. Ezek ugyanis még mindig keresett árucikkek voltak a szomszédos országokban és a távolabbi piacokon is. Apafi uralomra kerülésétől kezdve támogatta az Erdélyben már működő görög kereskedőtársaságokat, amelyek az 1660-as évek első felétől mozgásba hozták az erdélyi gazdaságot és pénzforgalmat, és amelyektől Apafi kölcsönökhöz is juthatott. 1663-ban új adófajta vetett ki a szabad kereskedelemre, az egyénekre és a kereskedőtársaságokra egyaránt. Az államra háruló megnövekedett fizetési kötelezettségek miatt megadóztatta a kisnemeseket, a kézműveseket, a hivatalnokokat, sőt vészhelyzet esetén a főurakat is. Mindez azt mutatja, hogy a rajta kívül álló erők által trónra emelt fejedelem nagyon határozottan tudta, mi módon indíthatja újra az életet országában. 1671-ben például nem a jobbágyságot, hanem a földesurakat terhelte meg újabb rendkívüli adóval, és mivel azonnal szüksége volt a pénzre, annak beszedéséig a 25 legtehetősebb főrend adta össze az összeget.

A külpolitikai sakktáblán is éleslátás szükségeltetett a helyes lépések felismeréséhez. A nagyszőlősi csata után Apafi egyedüli fejedelemként maradt – szinte már csodaszámba menően – Erdély politikai porondján. Neki kellett tehát vállalnia azt a nehéz feladatot, hogy rendezze a többéves küzdelemben szétzilálódott ország külső kapcsolatait is. Az ország jelentősebb váraiban ugyan még ott állomásoztak a császár katonái, de az oszmán hadak beavatkozása után afelől senkinek sem lehetett kétsé-

egyezésről, méghozzá úgy, hogy őt teljesen kirekesztették ebből, de a királyságbeli politikusok sem biztos, hogy tudtak az egyezkedésről.

Ebben a helyzetben, amikor úgy tűnhet, hogy Erdély kevésbé lényeges szereplő a két nagy birodalom összeütközésében és a tárgyalások menetében, Zrínyi Miklós egyértelművé tette, hogy ennek épp az ellenkezője igaz. Erdély arkhimédészi pont, birtoklásán és hovatartozásán áll vagy bukik az oszmánellenes harc kimenetele: „...ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélt elvesztjük, ne is hadakozzunk...” – írta.

Ez persze nem azt jelenti, hogy Erdélytől óriási katonai erőt várhattak volna egy támadás esetén a királyságbeli szövetségesek. Inkább arra a támaszra volt szükségük, amit Erdély a pusztta létevel jelentett a hódoltság hátában. Ha egyszerűen csak védekezik, és lefoglalja az oszmánok erejének egy részét, ha hátba támadja őket, ha morális ellenállással és aknamunkával bomlasztja az Oszmán Birodalom önmaga mindenhatóságába vetett hitét, azzal máris irányt mutat, és biztatást nyújt.

A nemzetközi szövetség első támadása 1664. május végén Váradot vette célba, a vár visszaszerzése azonban nem sikerült, sőt a dunántúli harcok is az oszmánok fölényét mutatták. Zrínyit mellőzte az uralkodó, Montecuccoli generális lett a fővezér. Ugyan a szentgotthárdi csatában a keresztény hadak győztek, a Vasváron kötött béke mégsem realizálta ezt a győzelmet. A két nagyhatalom a szerződésben Erdélyről is döntött, méghozzá fejedelmének megkérdezése nélkül. A megállapodás szerint az 1657 óta megszerzett területek és erősségek, köztük Várad, oszmán kézen maradnak, cserébe Lipót megkapja Szabolcs és Szatmár vármegyét. Abban is megegyeztek a felek, hogy Székelyhíd várát lerombolják, és hogy az újonnan fellépő esetleges fejedelemjelölteket és egymás ellenségeit nem támogatják. Erdély érdekei szóba sem kerültek a tárgyalásokon. Mindenesetre a békekötéssel elúszott az európai oszmánellenes összefogás lehetősége és reménye. Apafi Mihály azonban az első kétségbeesés után megpróbált alkalmazkodni a helyzethez. Ekkor ötlött fel benne először a gondolat, hogy fordíthat egyet Erdély szeke-
rén: fölvette a kapcsolatot XIV. Lajos francia királlyal, aki meg is ígérte, hogy portai követe útján megpróbál Erdélynek kedvezően módosíttatni a vasvári békepontokon. Apafi számára egyre világosabbá vált, hogy megfogyatkozott és megcsalatott országának új utakat kell keresnie.

Új korszak Erdély történetében

A várható újabb háborúra, összecsapásokra készülve, a fejedelem megfelelő, gyorsan mozgósítható hadsereget igyekezett kialakítani. Tudatosan növelte a katonáskodásra kötelezett, bármikor hadba hívható szabad paraszti réteget. Olykor egész falvakat nemesített meg, vagy a román vajdaságokból menekült jobbágyoknak adott szabadságot katonai szolgálat fejében, és telepítette le őket a kincstári birtokokon. Azt is célul tűzte ki, hogy visszafordítja a székelyek közti jobbágyosodás folyamatát. Sokakat lófői vagy nemesi rangra emelt, hogy ismét kiterjedjen rájuk a hadkötelezettség. Az egyre gyarapodó katonanépek, a pus-
kások, darabontok és különböző rendű, rangú és feladatú katonáskodó rétegek, köztük a zsoldosok is, a legváltozatosabb szolgálatokat teljesítették a fejedelmi hatalom és az állam érdekének védelmében. A fejedelem tudatos társadalompolitikájának másik bizonyítéka, hogy megbecsülte a hivatalnok- és értelmiségi réteget, illetve támogatta rangbeli emelkedését.

A vasvári béke után a bécsi udvar utasításával érkező Johann Rottal császári biztos arra akarta rávenni a fejedelmet, hogy fogadja el a békepontokat, ne akadályozza meg végrehajtásukat, ezenfelül fogadjon hűséget a Habsburgoknak, és szakítsa meg eddigi kapcsolatait a magyarországi politika meghatározó személyiségeivel. Tárgyalásaikra Szatmáron került sor. Apafinak nem voltak ínyére az említett feltételek. A gyengekezűnek mondott fejedelem meglehetősen erélyesen fordult szembe a bécsi udvarral, amikor azt kérte, hogy a vasvári békét csak akkor ratifikálják, ha Erdély számára kedvezőbben fogalmazzák meg. Hajlandó ugyan Székelyhíd várát leromboltatni, de csak azzal a feltétellel, ha cserébe Erdély határait az ország számára kedvezően igazítják ki, és ezt utóbb a Habsburgok garantálják. Apafi kitűnő követre talált a művelt főúr, Bethlen Miklós személyében, aki gyakran képviselte őt Franciaországban. Ekkor is általa üzent meg a fejedelem elképzeléseit a francia királynak. Erre azért is kerülhetett sor, mert még 1664-ben XIV. Lajos részéről Grémonville bécsi francia követ és Bethlen Miklós útján olyan üzenet érkezett Apafihoz, amely szerint a francia uralkodó támogatna egy Habsburg-ellenes kelet-európai szövetséget, és ebben komoly szerepet szánna Erdélynek. Megegyezés nem született tehát a szatmári tár-

gyaláson, de Apafi a tekintélyes főurat, Bánffy Dénest küldte követként Bécsbe, hogy ott folytassák az egyezkedést.

Bánffy azonban elkésett, mert mire megérkezett, már ratifikálták a vasvári békét. Erdély érdekeit nemhogy nem vették tekintetbe, de a bécsi udvar még azt is javasolta a Portának, hogy Apafit tegyék le a fejedelmi trónról, és helyébe a katolikus Rákóczi Ferencet ültessék, akit egyébként is, még apja életében fejedelemmé választottak az erdélyiek. Ez a javaslat súlyosan veszélyeztette a fejedelem helyzetét, annál inkább, mert addigra bebizonyosodott, hogy nem a Porta bábjaként irányította országát. Továbbra is szövetségi kapcsolatokat tartott fenn a szomszédos román vajdaságokkal, emellett Zrínyi Miklós halála és a vasvári béke után is tovább ápolta kapcsolatait a királyságbeli főurakkal, Wesselényivel, Thököly Istvánnal és másokkal, mivel érdekeik közelítettek egymáshoz.

A két országfél vezető politikusai 1666 júliusának végén Murányban titkos tervezetet állítottak össze, amelyben megfogalmazták, hogy mivel a két haza érdekei közösek, nemcsak örökös békességben és barátságban óhajtanak élni ezután, hanem szövetséget is kötnek, sőt „szabadságokba álljon, ha egy corpussá [testté] akarnak lenni”. De ha mégis a kettéosztottság mellett döntenének, akkor az oszmánok alóli majdani felszabadulás után a Tisza vonala lehetne a határ. Rákóczi Ferenc erdélyi trónigényét a szövetkezett nemesek nem támogatták. Mivel a mozgalom a császár és király ellen szerveződött, szükség lett volna a Porta támogatására is. Apafi Mihály szerepének jelentősége ekkoriban nőtt meg a királyságbeli politikusok szemében, hiszen jól tudták, hogy az oszmánokkal csak az ő közreműködésével tudnak majd tárgyalni. Erdély portai követe útján ajánlottak tehát szövetséget az oszmánoknak, de nem sok sikerrel. A nagyvezír ugyanis nem akarta felrúgni a Habsburgokkal kötött békét.

A szultáni udvarban egy Panajoti nevű tolmács árulása folytán I. Lipót császár követe tudomást szerzett a szervezkedésről, és ez súlyos következményekkel járt. A mozgalom tagjait leleplezték. (Wesselényi nádor 1667-ben időközben elhunyt.) Apafi fejedelemsége is komoly veszélybe került, egyrészt a Habsburg-udvar ellentámadása, másrészt a Zrínyi Péter horvát bán támogatásával Rákóczi Ferenc mögött felsora-

kozó dunántúli és felső-magyarországi erők miatt. 1669-ben és 1670-ben Apafi ismét kétirányú politikát kényszerült folytatni az egy-mással egyre szövevényesebb kapcsolatokba bonyolódó két nagyhatalom között, amelynek egyetlen célja a fejedelemség önállóságának megtartása volt. Saját hívei közül kevesen voltak képesek a politika szálait követni.

A Wesselényi-mozgalom leverése után a magyarországi ellenzék meghatározó személyiségeit kivégezték, félreállították vagy üldözték. Az érintettek számára a menekülés egyetlen lehetőségét Erdély kínálta. További országmentő terveik középpontjába is Erdély fejedelmét állították. A köznemesi vezérkar, Szepessy Pál, Petrőczy István, Ispán Ferenc, Vay Mihály mellett ide menekült a Habsburg-megtorlás elől többzezernyi elbocsátott végvári katona, kisnemes, kishivatalnok, prédikátor és jobbágy is, akiket összefoglaló néven bujdosóknak neveztek. Apafi diplomáciai manőverezőkészsége újabb sikert hozott számára, még ha ez a siker csupán arra korlátozódott is, hogy Erdély ismét megmenekült a mindkét irányból fenyegető támadástól. A Portát ajándékok özönével árasztotta el, és néhány Jenő várához közeli falut is átadott a törököknek. A Habsburgok gyanakvását titkos kapcsolatfelvétellel és az oszmánokról megtudott kisebb-nagyobb hírek csepegtetésével sikerült elaltatnia.

A fejedelem ingatag alapokon nyugvó egyensúly-politikája egyelőre sikeresnek bizonyult, bár 1672-ben újabb megpróbáltatást jelentett számára, amikor a Porta utasította, hogy a Lengyelország és Moldva elleni hadjáratához 600 szekérnyi élelmiszerrel járuljon hozzá. Ezzel egy időben az Erdélyben megtelepedett bujdosók Teleki Mihályt, Kővár kapitányát választották főgenerálisukká, és megindultak a felső-magyarországi császári-királyi hadak ellen. Gyors győzelmüket gyors összeomlás követte. Apafit ekkor látjuk először tétovázónak. Maga sem tudta, mit is tegyen. Támogassa a bujdosók mozgalmát, vagy éppenséggel a bécsi udvar próbálja föltüzelni egy oszmánellenes támadásra?

Az mindenesetre még inkább nyilvánvalóvá vált, hogy Erdély sorsa és a királyságbeli események elválaszthatatlanok egymástól. Magyarországon ekkor érte el tetőpontját a lázadók elleni megtorlás. A magyar alkotmányt az udvar felfüggesztette, a protestánsüldözés a hivatalos

politika rangjára emelkedett. Mindez nem maradhatott hatás nélkül Erdélyben sem. A fejedelemtől mindenki mást akart: a tanácsosok, a rendek, a bujdosók. Az utóbbiak időközben Wesselényi Pált választották vezérükké, és így kapcsolatba kerültek apósával, Béldi Pállal, aki a székelyek generálisa és mint ilyen, tekintélyes, hatalommal bíró személy volt Erdélyben. A nagy zűrzavarban az egyik első tanácsúr, Bánffy Miklós életével fizetett a tanácsban támadt nézeteltérés miatt.

Elkerülhetetlenné vált, hogy az erdélyi politika új irányba forduljon. Egyre inkább érzékelhető volt ugyanis, hogy a Habsburg-oszmán egyensúlyra alapított taktika tartalékai kimerültek, ez kibontakozási lehetőséget többé nem nyújtott. A folytonos árulások és árultatások ördögi körében való vergődés beszűkítette a fejedelem és országa mozgásterét. A hurok pedig mindkét irányból egyre jobban szorult Erdély körül. Ebből a helyzetből ígért kitörési lehetőséget, amikor a fejedelem újra fölvette a kapcsolatot a francia udvarral és a frissen trónra került Sobieski János lengyel királlyal. Apafi tekintélyét még ebben a helyzetben is egyértelműen jelezte, hogy a lengyel király őt kérte fel közvetítésre a közte és a Porta között folyó tárgyalásokon.

A két fél követei először Fogarasban tárgyaltak 1675. április 28-án egy lehetséges szövetség esélyeiről. A tárgyalás azonban kitudódott a Portán, és a bécsi kémhálózat is tudomást szerzett róla. Erdélyt tehát mindkét irányból támadás fenyegette. Időközben a bujdosók mind markánsabb és önállóbb politikai tényezőként léptek föl az ekkor 17 éves Thököly Imre vezetésével.

Apafi fejedelem alól kicsúszni látszott a talaj. A politikai zűrzavar hatalmasra nőtt országában. Minden jelentősebb tanácsosa mást akart, mást erőltetett. A francia támogatás késett, a fejedelem úgy érezte, magára maradt, így a külpolitikai nehézségek arénájából egy időre a belpolitikába menekült. Perekkal foglalkozott, és megkísérelte külön utakon járó tanácsosait ellenőrizni, de nem sok sikerrel. Maga körül pedig kialakított egy bizalmi kört, amely elsősorban Bethlen János kancellárból, Székely Lászlóból, Naláczy Istvánból és Nemes Jánosból állt.

A francia kapcsolat azonban továbbra is foglalkoztatta Apafit. Több követet fogadott, mígnem 1677. május 27-én Varsóban az ottani francia követnek, Béthune márkinak köszönhetően létrejött a megállapodás

Lengyelország, Franciaország és az erdélyi fejedelmet képviselő Absolon Dániel között. Apafi kötelezte magát, hogy támogatja a bujdosók Habsburg-ellenes harcát, a francia uralkodó pedig ígéretet tett, hogy megvédi Erdély érdekeit mind a Portával, mind pedig a császári udvarral szemben, sőt pénzbeli támogatást nyújt a Habsburg-ellenes harchoz.

Apafi pontosan tudta, hogy kockázatos vállalkozásba kezdett, mégis lelkesítő kiáltványt bocsátott ki, amelyben harcra szólította föl a bujdosókat az „odakivaló Magyar nemzetnek és Hazának segítségére és felszabadítására”. A bujdosók élére fővezérnek ekkor még Apafi nevezte ki Thököly Imrét a leváltott Wesselényi Pál helyére, a hadjárat vezetését pedig Teleki Mihályra bízta. 1677 őszén, bár a Porta nem javasolta a támadást, az időközben megérkezett lengyel és francia segédcsatatok miatt nem lehetett tovább várni. Apafinak döntenie kellett, s ő vállalta a háború megindítását.

Teleki Mihály és Apafi 1677–78-ban a fejedelemnek komoly ellenzéke támadt Béldi Pál vezetésével.

Béldi maga lépett föl a Portánál fejedelemjelöltként. A körülötte csoportosuló főurak elsősorban a fejedelem vagy még inkább a fejedelem-asszony kegyencét, az egyre nagyobb hatalommal és befolyással rendelkező Teleki Mihályt illették kritikával. Cserei Mihály egyenesen Teleki „egyeduralmáról” szól historiájában, és leírja, hogy Béldi elfogatása után Teleki szándéka győzedelmeskedett, mert a fejedelem megnótáztatta, azaz hűtlenségi perben elítéltette az erdélyi arisztokrácia színe-javát: Haller Jánost, Kapi Györgyöt, Dániel Istvánt, Lázár Istvánt. Az öreg, nagy tiszteletben álló Bethlen János kancellár is majdnem erre a sorsra jutott. Csak Kornis Gáspár maradt ki valahogyan a perbe fogásból, pedig nagy ellensége volt Telekinek, ám nem hagyta megfélemlíteni magát. Cserei szerint a fejedelem teljesen Teleki hatalmába került, aki ellen, mivel felesége rokona volt, nem mert semmit sem tenni: „Teleki Mihály pedig, midőn már a nagy erdélyi igaz urakat eltette volna láb alól, oly kegyetlen tyrannussággal kezde az erdélyi directióhoz, hogy miolta Erdélyt ember lakja, soha sem a vajdák, sem a fejedelmek közül senki úgy Erdélyt meg nem hódoltatta, senkitől úgy az emberek

Erdélyben nem féltének, mint Telekitől. Nem is mer vala senki keze alá szállani, mert mindjárt a fejedelmet haragította ellene s megfogattatta... ha kinek mi dolga volt a fejedelem előtt, hiában supplicált, ha elsőben Telekinek meg nem kente tenyerét."

Apafi harcra száll A fejedelem 1678. április 5-én egész Magyarországnak szóló kiáltványt bocsátott ki, amelyben ismételt a magyar nemzet szabadságának kivívására hirdetett háborút a „*Pro Deo et pro Patria*” (Istenért és a hazáért) jelmondat jegyében. Egyben arra is utalt, hogy az ország további megmaradását a szultán oltalma biztosíthatja. Ezt valószínűleg nem gondolta komolyan, inkább csak óvatosságból vette be a szövegbe. A célzásokból, levelei burkolt megfogalmazásából ugyanis mind világosabban kiderült, hogy amikor a „magyar nemzet testi-lelki szabadságáért” indítandó harcra buzdított, valójában az oszmánok alóli felszabadulás lebegett a szeme előtt.

A fejedelem nagy ívű céljainak azonban Erdélyben kicsinyes ellenzői támadtak. Köztük Béli Pál, aki abban reménykedett, hogy a portai engedély nélkül hadba vonuló Apafit hamarosan leváltják, és akkor eljön az ő ideje. Béli tehát felajánkozott Sztambulban, de ott Apafi pozíciója egyelőre szilárdnak bizonyult. Az intrikáló Béli így hirtelen a Héttoronyban találta magát.

1678 júniusában Teleki Mihály fővezérletével megindult a támadás, de a nagyobb sikerek Thököly Imre nevéhez fűződtek. Vezetésével a bujdosókból szervezett hadak elfoglalták a felvidéki bányavárosokat. A sikerek ellenére hamar elapadt a francia háttértámogatás. XIV. Lajos 1679. január 4-én Nijmegenben békét kötött a Habsburgokkal, így már szükségtelenné ítélte a keleti elterelő hadmozdulatokat. A szerződésbe Erdélyt mint Franciaország szövetségese is belefoglalták, de védelmére semmilyen garanciát nem adtak.

Miközben Apafi fejedelem tovább szötte a diplomácia szálait, követeket küldve a Portára, a császárhoz és új szövetségeseihez, hogy Erdély sorsát egy távolabbi, de már felderengő jövőre, azaz az oszmánok kiűzése utánra biztosítsa, egy új üstökös tűnt föl a magyar politikai élet egén. Talmi csillagása egy időre elvakította azokat, akik a közelébe kerültek.

Thököly és Apafi Thököly Imre nem csupán mint nagyszerű hadvezér, hanem mint politikus is látványos sikereket ért el a bujdosók élén, bár céljai meglehetősen zavarosak voltak. Éppen ezért bárki, aki valamiféle hatalommal kecsegtette az ambiciózus fiatalembert, szövetségesre lelt benne. Az Apafitól kapott hadvezetési lehetőséget, hátországot és szövetségeseiket felhasználva aratta első sikereit, amelyek azután számos olyan támogatót szereztek neki a királyi Magyarországon is, akik benne látták a magyar nemzet megmentőjét. A lengyel király, Sobieski János is vele akart tárgyalni, ahogyan a magyarországi főurak vagy éppen a portai hatalmasságok. Thököly pedig fokozatosan elszakadt Erdély fejedelmétől. Nem viselte többé el, hogy valaki irányítsa. Saját hatalma és saját országa megteremtésére törekedett. Ezt el is érte 1682-ben, amikor a felső-magyarországi vármegyék-ből oszmán támogatással létrehozott egy új államot „Orta Macar”, azaz Közép-Magyarország elnevezéssel. Igaz, hogy ezzel még messze volt azoktól a céloktól, amelyeket az Apafi szövetségeseinek támogatásával és az erdélyi fejedelem felelősségére induló mozgalom tűzött zászlajára, de a nagy szavaknak nem volt híján Thököly akkor sem, amikor saját érdekeit kellett védenie. Mindenkit hitegetett, Erdélyt és Magyarországot, Bécset és Konstantinápolyt egyaránt.

1681-ben a Porta Apafi fejedelemnek küldött újabb ahdnámét, annak ellenére, hogy abban az évben Thököly volt az, aki saját sikerein fölbuzdulva egész Magyarországot és Erdélyt a Porta oltalmába ajánlotta. Apafi fejedelmi megerősítésének áráként azonban az oszmánok azt kívánták, hogy a Habsburgok ellen készülődő támadáshoz Erdély teljes erejével csatlakozzon. A fejedelem megint óvatosan mérlegelt, és igyekezett maradék erőit összeszedni. Nyíltan nem mondott ellent, inkább próbálta országa egységét megerősíteni. Ezt a célt szolgálta többek között az is, hogy ismételt kimondatta az országgyűléssel a három nemzet unióját, és fejedelemmé választatta kisfiát, az ekkor ötéves Mihályt.

1681 májusában Thököly és Apafi között nyílt szakításra került sor. Apafi erős kritikával illette Thököly egyeduradalomra irányuló törekvéseit, valamint azt, hogy nem áttolja ennek érdekében kockára tenni Erdély és az ország egészének érdekeit. Elítélte praktikáit a váradi pasával, hódítási vágyát és katonái féltelenségét. Thököly viszont nem volt haj-

landó sem Apafi fejedelemségét, sem fia utódlását elismerni. A nagyvezír, Kara Musztafa ebben a konfliktusban Thököly mellé állt, és megparancsolta Erdély fejedelmének, hogy késlekedés nélkül indítsa el segélyhadaít az oszmán táborba. Apafi nehéz helyzetében súlyos adóterheket rótt ki az országra, ami óriásira növelte rendi ellenzékét. Olyannyira, hogy az országgyűlés elszámolásra utasította a fejedelmet, amire még nem volt példa Erdély történetében.

Míg az erdélyi hadak leginkább csak tétlenkedtek a nagyvezír katonái mellett, Thököly Fülek ostrománál jeleskedett, majd büszkén átvette az ahdnámét, amelyben a szultán Magyarország királyává nevezte ki. Apafi előtt felrémlt annak az esélye, hogy ha továbbra is ilyen sikeres lesz az oszmán hadjárat, és elfoglalják Bécset, minden bizonnyal Thököly lesz Erdély új fejedelme.

Az utolsó évek 1683-ban Apafi fejedelemnek sikerült elérnie – bizonyos portai tisztségviselők megvesztegetése árán –, hogy szerény erőivel csak ősszel csatlakozzon a Bécs ellen induló oszmán hadakhoz. Győrnél kellett letáboroznia és a Rába, valamint a Rábca folyók átkelőit felügyelnie. Úgyesen elkerülte, hogy harcba bonyolódjék, és miután az oszmán hadsereg sikertelenül vonult el Bécs alól, októberben ő is hazatérhetett Erdélybe elgyötört hadaival. Időközben Thököly kegyvesztett lett a Portán, ahonnan mégis csak megküldték a kis Apafi Mihályt beiktató ahdnámét.

A fejedelem még mindig azzal próbálkozott, hogy Erdély külső stabilitását valahogy megteremtse, és most is a régi módszerrel: mindkét nagyhatalom udvarába követeket küldött, sőt közvetítőnek ajánlkozott konfliktusuk rendezésére. 1684-ben, a Szent Liga megalakulásával azonban ennek a közvetítő szerepnek többé nem volt realitása, Erdélynek nyíltan egyik vagy másik oldalra kellett állnia. Más irányba is nyílt azonban kibontakozási lehetőség. A francia–lengyel támogatás kínált némi reményt arra, hogy az európai Habsburg-túlhatalomtól tartó két ország esetleg garantálhatja az önálló Erdély fennmaradását. Sobieski János lengyel király, aki nagy tisztelője volt Apafinak, súlyt is fektetett erre a lehetőségre, s ezzel tisztában voltak a bécsi udvarban is.

Apafi abban is reménykedhetett, hogy a protestáns hatalmak a háború után – a régi kapcsolatokra hivatkozva – segítik majd Magyarországot és Erdély egyesülését.

Mindezek következtében Erdély fölértékelődött Bécs számára. Nagyobb fontosságot tulajdonítottak megszerzésének, mint korábban gondolni lehetett. A császári hadvezetés abban is reménykedett, hogy a régóta békében élő ország elegendő élelmet és szállást nyújthat katonáinak. Apafi esetleg megvédhette volna Erdélyt, ha ekkor elfogadja Thököly ajánlatát, aki még mindig jelentős katonai erőnek parancsolt. A fejedelem azonban nem paktált le elárulójával. Sőt az erdélyi országgyűlés fej- és jószágvesztésre ítélte Thökölyt. Ő azonban visszakerült a Porta kegyébe, és oszmán katonasággal megerősítve próbált Erdélyre támadni. A fejedelem közben az Erdély felé nyomuló császári hadakat sehogyan sem tudta feltartóztatni, így kénytelen volt téli szállást adni nekik Kővár vidékén, Máramarosban és Biharban.

Apafi ismét szigorú intézkedések bevezetésére kényszerült. Súlyos adókat vetett ki szinte minden társadalmi rétegre, a főrendeket is beleértve, és a pénzen igyekezett hadakat toborozni. Közben követét, Haller Jánost Bécsbe küldte, hogy Erdély további sorsáról tárgyaljon. Apafi diplomáciája még ekkor is rendületlenül dolgozott. A fejedelem régi, Bethlen ideje óta fennálló kapcsolatokra hivatkozva megkerestette a svéd, a dán és az angol királyt, Hollandiát, valamint a brandenburgi választót, hogy nemzetközi garanciákat próbáljon szerezni Erdélynek azokra a feltételekre, amelyeknek teljesítését a Habsburg-kormányzattól kérte.

1686. június 28-án Bécsben írták alá a császár és király és Erdély megegyezését, a létrehozójáról Haller-diplomának nevezett okiratot. Mivel az egyezményből semmi nem valósult meg később, legyen elég annyit kiemelni belőle, hogy I. Lipót elismerte Apafi fejedelemségét és fia utódlását, Erdély szabad fejedelemválasztó jogát, ígéretet tett a jogrend és az alkotmány megtartására, és kijelentette, hogy ő veszi át Erdély védelmét. A szerződés titkos volt, mert csak Buda visszavívása után akarták nyilvánosságra hozni a fejedelemség csatlakozását a Szent Ligához. Mihelyt azonban a Habsburgok számára kedvezőbben alakultak a harctéri erőviszonyok a visszafoglaló háború során, a megállapodásról megfeledkeztek, és a későbbi tárgyalások új alapokról indultak.

1686–87 telén vészhelyzet alakult ki Erdélyben. Miközben a fejedelem megfeszített erővel tárgyalgatott a lengyel és a francia udvarban, és próbálta elérni, hogy a nijmegeni szerződés alapján országát lengyel fennhatóság alá helyezték, megérkezett I. Lipót parancslevele, amelyben arra utasította a fejedelmet, hogy fogadja be téli szállásra a Buda megvívásából érkező hadseregét. Veterani ezredes már megszállta Máramarost, és Caraffa generálist csak hatalmas összeg lefizetésével lehetett távol tartani Erdélytől. Apafi és felesége 1687 októberében Fogarasra vonult vissza, és rettegve várták, mi fog történni. Volt is mitől félni. Caraffa például korábbi ígéretét gátástalanul semmibe véve élelmet és takarmányt követelt hadai ellátására.

1687 őszén Lotharingiai Károly herceg a nagyharsányi győztes csata után a császári főserg élén bevonult Erdélybe. Elfoglalta Kolozsvárt, Nagyszebent, Szamosújvárt. Túlereje ellenére korrekt és tisztességes megállapodást kötött a fejedelemmel, olyat, amely az úgynevezett Haller-diplomában foglaltakat vette alapul. Ebben a balázsfalvi szerződésben Erdély vállalta a császári hadsereg ellátását és 700 ezer rajnai forint kifizetését. Így óriási anyagi áldozat árán sikerült elérni, hogy Károly herceg személyesen szavatolta a fejedelemség önállóságának és kormányzati rendjének megőrzését.

Bécsben azonban a dinasztia érdekeinek bajnokai semmisnek nyilvánították ezt a szerződést is. Új hadparancsnokként Caraffa generális vonult be a nagyszebeni főhadiszállásra. Magához rendelte az erdélyi urakat, és külön-külön tárgyalt velük, illetve félemlítette meg őket. Egész Erdély ki volt szolgáltatva katonáinak. A rendek ezt követően 1688. május 9-én ellenvetés nélkül írták alá a fogarasi nyilatkozatot, amelyben kijelentették, hogy Erdély elszakad a Portától, és I. Lipót császár és király uralma alá helyezi magát.

1688-ra Apafi fejedelem idegzete mind kevésbé bírta a megpróbáltatásokat. Tekintettel az előző évtizedek zűrzavaraira és számtalan kétségbeesett kísérletére, hogy Erdély érdekeit szem előtt tartva találjon kiutat a válságokból, ezen nem is csodálkozhatunk. Feleségével együtt rettegett Caraffától, mert valahogy az a hír kelt szárnyra, hogy Bécsbe akarják őket vinni.

1688. augusztus 8-án meghalt a fejedelemasszony, Bornemissza Anna. Ezt követően Apafi végképp összeomlott. Inczédi Pál visszaemlékezései szerint hitvese halála miatt, de az ország sorsa miatti aggodalomtól is gyötörve, keserves állapotra jutott a fejedelem: „Az országnak állapota miben fog lenni, elméjében forgatván, ez is az egészségében megbontakozik, magának kedvezni nem tudván, gyakran maga halálára igyekezett, hol rettenetes félelemben volt, már elméjében is megbődulván, sem enni, sem innya nem kért, keservesen sóhajtozott és sírt is, szüntelen való hallgatásban töltötte az időt, amikor is szót bocsátott ki, az is értelem nélküli volt, a fogait is vicsorgatta, szintűgy recsegett, a fogaival mindent egyberágott, ottan némelykor komor [volt] és némelykor nevetett is.” Az orvosi kezelésnek köszönhetően lassan-lassan mégis jobban lett. Újra eljárt vadászni, társaságot is megtűrt maga körül, olykor muzsikásokat is. Időnként eszébe jutott, ha meglátott egy szemrevaló menyecskét, hogy újra meg kellene nősülnie – jegyezték föl róla a kortársak. 1690-ben Fogarasban, az országgyűlés kezdetén kiment egy vadászatra, ahol meghűlt, ágyának esett, és április 15-én rövid betegség után elhunyt.

Cserei Mihály valószínűleg túlzásokba esett a következő sorok írásakor, de annyi bizonyos, hogy nem állt egyedül a véleményével: „Így hala meg a jámbor Apaffi Mihály, aki inkább papnak lett volna alkalmasabb, mint fejedelemnek; nem volt neki semmi gondja az ország dolgaira, ha valami dolgot occurált [cselekedett] is, csak azt mondta: Lássák az urak ő kegyelmek, a mint Teleki uramnak teczik. A vadászatot szerette s gyakorlotta ifjúságában, gyönyörködött igen az órákban, melyek sokféle formára csináltatván, renddel állanak vala a házában; mindenkor azok körül pepecselt, egyébkor vagy olvasott, vagy könyveket fordított, lovakra, fegyverekre, köntösökre, oeconomiára, mint férfi embernek nem volt semmi inclinatioja [hajlama]. Mind asztalára, udvarára a míg éle, a felesége visele gondot; ha még sokáig él vala felesége holta után, bizony még az sem marad vala mit egyék, mert ha valaki csak ebédre hitta is, tíz-tizenkét ház jobbágyot kicsalt a kezéből. Az urak valamire akarták rá vették, nem is mene soha egy fejedelem alatt is annyi sok istentelenség véghez Erdélyben, mint az ő idejében, s ám el is veszték az országot az ő lágysága miatt.”

A szintén kortárs Wass György azonban másként emlékezett meg a fejedelemről, amikor halálát követően „boldog és nagy, de igen felette jó emlékezetű, örökre megsiratható, kegyes és jó lelkiismeretű fejedelmünk, Apafi Mihály urunk és édes atyánk”-nak nevezte.

Epilógus Apafi Mihály halála után a háború alakulása is sürgetővé tette Erdély közjogi helyzetének rendezését. A rendek azonnal kérték I. Lipóttól, hogy erősítse meg a fejedelem fiát, II. Apafi Mihályt az erdélyi fejedelemségben. A császári udvarral folytatott tárgyalások során az erdélyi követek, Bánffy György, Bethlen Miklós és Apor István arra törekedtek, hogy átmentsék a fejedelemség önállóságát a háborút követő időszakra, és uralkodóként megtartsák az ifjú Apafit. I. Lipót azonban még 1690-ben kormányzótanácsot rendelt mellé, amelynek elnöke Bánffy György lett.

Ekkor lépett ismét színre Thököly Imre, aki 1690 júniusában kapta meg az ahdnámét II. Szulejmán szultántól az erdélyi fejedelmi trónra. A szultán ezenfelül mellérendelte a tatárokat és a havasalföldi vajda hadait, hogy segítsék birtokba venni Erdélyt. Thököly 1690 augusztusában Zernyestnél tört be az országba, és megverte az ekkor a Déli-Kárpátokat őrző Heisler generális és a császárhű erdélyieket vezető Teleki Mihály hadait. Utóbbi elesett az ütközetben. A csatát követően az erdélyiek keresztényszigeti országgyűlése szeptember 22-én fejedelemmé választotta Thököly Imrét. A császári főserég azonban Badeni Lajos vezetésével október végére kiszorította Erdélyből Thökölyt, majd bevonult Nagyszébenbe – és ezzel Erdély vitán felül Habsburg-fennhatóság alá került. Mivel a császári haderő győzelmesen nyomult előre Magyarország és Erdély területén, a bécsi kormányzat a győztes pozíciójából, a „*jus armorum*” (fegyverjog) alapján tárgyalt az erdélyiekkel a fejedelemség további sorsáról, és figyelmen kívül hagyott minden korábbi megállapodást. Így született meg az Erdély közjogi helyzetét egészen 1848-ig szinte alkotmányként meghatározó okirat, a Diploma Leopoldinum.

A Diploma első változatát 1690. október 16-án adta ki az uralkodó. Ennek értelmében I. Lipót Erdélyt nem Magyarországhoz, hanem a birodalom különálló tartományaként a bécsi kormányzati központhoz

csatolta. Továbbá érvényben tartotta az Erdélyben fennálló jogrendet, törvényeket és a négy bevett vallást. A tartomány élére Gubernium (Kormányzóság) elnevezéssel új központi kormány szervet állított, Nagyszében székhellyel. A fejedelem személyének kérdésében elnapolta a döntést.

Mivel az erdélyi rendek elégedetlenül fogadták a Diplomát, újabb tárgyalások kezdődtek, amelyek eredményeképpen 1691 decemberében egy másik változatot adtak ki I. Lipót nevében. Ez az előbbinél szigorúbb és kedvezőtlenebb feltételeket tartalmazott.

A Gubernium 1691-ben kezdte meg működését. Első, a király által kinevezett tisztségviselői Bánffy György gubernátor, Bethlen Miklós kancellár, Bethlen Gergely főgenerális és Haller János főkincstárnok voltak. A Diplomával kapcsolatos viták azonban még nem zárultak le. Alvinczi Péter ítélőmester vezetésével újabb delegáció érkezett Bécsbe a vallásügyi kérdések rendezésére. A tárgyalások nyomán Bécsben 1693-ban kiadott *Alvincziana Resolutio* részletesen szabályozta az egyes felekezetek jogait, különösen ügyelve a katolikusok érdekeinek védelmére.

Az ifjú Apafi Mihály 1696-ban Bánffy nyomására feleségül vette Bethlen Gergely leányát, Katát. I. Lipót császár, mivel nem kérték ki engedélyét a házasságkötéshez, ezt az eseményt használta föl arra, hogy Apafit eltávolítsa Erdélyből, és feleségével együtt Bécsbe vitesse. Megélhetésükre évjáradékot utaltatott ki, majd 1701-ben birodalmi hercegi címet adományozott Apafinak a fejedelmi címről való lemondásért cserébe. Ifjabb Apafi Mihály 1713. február 1-jén halt meg. Felesége 1725-ben bekövetkezett halála után mindkettőjük földi maradványait hazaszállították Erdélybe, és Almakeréken, az Apafiak ősi birtokán helyezték örök nyugalomra.